

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON  
A SZLÁV IRODALMAKBAN,  
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA  
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON  
A SZLÁV IRODALMAKBAN,  
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

**TANULMÁNYKÖTET**

**SZERKESZTETTE**

**István Anna**

**ELTE BTK  
Szláv Filológiai Tanszék  
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány  
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde  
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ

Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke  
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője

Sorozatszerkesztő Lukács István

A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.

ISSN 1789-3976

ISBN 978-963-489-061-4

## TARTALOM

<b>ISTVÁN ANNA</b>	
A tanulmánykötet elé.....	7
<b>NYOMÁRKAY ISTVÁN</b>	
A reformáció jelentősége a szellemi életben .....	9
<b>VIG ISTVÁN</b>	
Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában .....	15
<b>BAJZEK MÁRIA</b>	
Reformáció a 17-18. századi Muravidéken .....	29
<b>CSÁSZÁRI ÉVA</b>	
A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban .....	43
<b>PAVIČIĆ MLADEN</b>	
Mojca Kumerdej <i>Kronosz Aratása</i> című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....	53
<b>JAKOVLJEVIĆ DRAGAN</b>	
Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán .....	67
<b>MENYHÁRT KRISZTINA</b>	
A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában .....	81
<b>ISTVÁN ANNA</b>	
A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai .....	105

<b>RÁGYANSZKY GYÖRGY</b>	
	A <i>Düsevani Liszt</i> (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása .....117
<b>DUDÁS ELŐD</b>	
	A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129
<b>ZSILÁK MÁRIA</b>	
	A szlovák evangélikus irodalom gyökerei .....141
<b>KISS SZEMÁN RÓBERT</b>	
	Tájérombolás és tájépités Kollár <i>Észak-itáliai útirajz</i> -ában - Keszthely, Zalavár, Zalaapáti .....151
<b>URKOM ALEKSANDER</b>	
	Vallási terminológia a jelentősebb magyar-szerb két- nyelvű szótárakban .....163
<b>JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA</b>	
	Illúzió és dezillúzió között Comenius <i>A világ útvesztője</i> és a <i>szív paradicsoma</i> című művében .....179
<b>DUDÁS MÁRIA</b>	
	<i>A jó pap is holtig tanul</i> , avagy magyar és bolgár frazém- mák pap kifejezéssel .....193
<b>LUKÁCS ISTVÁN</b>	
	A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében .....203
<b>MANN JOLÁN</b>	
	A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Kr- leža műveiben .....213

# Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Abstract: The final fall of Serbia to Ottoman rule in 1459 (the fall of Smederevo) caused centuries of stagnation in the cultural development of Serbian society, as well as a prolonged stalemate in publishing activities. However, it does not mean that printing and copying of Serbian books in those centuries have been completely abandoned. Cyrillic printing presses and copying of Cyrillic manuscripts existed mainly illegally, at first in monasteries, and then in some European centers, which thus have become centers of Serbian publishing activities, such as: Vienna, Buda, Pest, Trieste, Venice.

Key words: publishing, printing, Cyrillic alphabet, monasteries, identity

## BEVEZETÉS

A középkori szerb állam jóval azelőtt került 500 évig tartó török uralom alá, hogy Európában megjelent és kibontakozott volna a reformáció vallási és társadalmi mozgalma. Ez az időszak tekinthető a szerb történelem egyik legnehezebb időszakának, hiszen a török megszálló hatalom mindvégig eltökélten munkálkodott a szerb kulturális és nemzeti identitás alapjainak megszüntetésén.

A kulturális identitás fogalma alatt az egyén olyan kultúrához való tartozását értjük, amellyel az adott egyén azonosulni képes (URKOM 2015b: 162). Szélesebb értelemben véve „egy olyan csoport tagjának önképe ez, amely a történelem hatása alatt alakul ki és attól függően formálódik tovább, hogy az adott csoport milyen kapcsolatban áll más társadalmi csoportokkal” (STOJILJKOVIĆ 1993: 26).

A másokhoz való viszony „az egyén vagy társadalmi csoport általános és egyedi kulturális jegyeinek összességéként definiálható, amelyek segítségével aztán az egyéneket vagy csoportokat különböztethetjük meg egymástól” (ČABARKA-PA 1999: 25).

A kollektív identitások között a nemzeti identitás fogalma a legösszetettebb, hiszen ez „a nemzeti szuverenitásért folytatott folyamatos harc kiindulópontjaként és alapfeltételeként jelenik meg” (SMIT 1998: 223).

A kollektív identitás más fajtái ugyan hatással lehetnek a nemzeti identitás kialakulásának irányvonalára, bizonyos elemekben megegyezhetnek vagy kombinálhatók is vele, de sosem helyettesíthetik azt (URKOM 2015a: 207, URKOM 2015d: 56).

A nemzeti identitás „egy adott politikai közösség tagjainak közös kulturális és politikai gyökereire utal, mégpedig a közösségben általánosan elfogadott társadalmi értékek és szimbólumok hatása alatt, amelyek lehetővé teszik az egyén és osztályok beilleszkedését egy magasabb rendű közösségbe” (GOLUBOVIĆ 1999: 76).

A közös értékek által létrejött közösség „a nemzet, mint szociális csoport, tagjainak összekapcsolódását eredményezi, amelynek minden tagja az egyedülállóság érzete mellett kölcsönös kapcsolattal kötődik egymáshoz, amely kötődés megkülönbözteti őket más egyénektől és közösségektől” (PARSONS 1969: 47).

## **1. AZ OSMÁN-TÖRÖK HÓDÍTÁS KÖVETKEZMÉNYEI**

Mindezek hatására a középkorban illetve az újkor elején megjelenő szerb kiadói és nyomdai tevékenység meglehetősen nehéz történelmi körülmények között törhetett utat magának. 1455-ben, Gutenberg Bibliája megjelenésének idejében, a törökök éppen Novo Brdo városát, a szerbek legjelentősebb kereskedelmi és bányászati központját foglalták el. Hasonló sorsra jutott Koszovó is, amely akkoriban a szerb állam központi területeit foglalta magába. 4 évvel később elfoglalván



Smederevot, az akkori fővárost, az Oszmán Birodalom egész Szerbiára kiterjesztette a hatalmát. 1463-ban pedig török kézre került Bosznia, később pedig Hercegovina teljes területe is.

Smederevo eleste 1459-ben a szerb középkori állam megszűnését eredményezte. Az állam összeomlása a szerb fejedelmek hatalmi harcára és a folyamatos ellenségeskedésre vezethető vissza. A szerbek gyenge pontjait a törökök ügyesen használták ki. A történelmi források a törökök fosztogatással egybekötött előrenyomulását brutálisnak írják le. A hódítások során Ahmed Asiki dervis, aki maga is részt vett a Szerbia elfoglalásáért folytatott harcokban, így ír a hatalmas hadizsákmányról:

„Olyan óriási hadizsákmányra tettünk szert, hogy Szkopjében egy 4 éves fiúcska 20 akcséért (aszper, török aprópénz, azaz fillér), Szerémségben egy rabszolganó egy pár csizmáért kelt el, míg egy ciprustermető fiatal embert csupán 50 akcséért árultak, pedig annak előtte az ilyen rabokért akár 3-4 ezer akcsét is fizettek” (RADONIC 1942: 248).

Georgios ravanikai főapát írása szerint „a törökök bejövetele után a nagy kolostorokat lerombolták. A Ravanica kolostort szétdúlták, a templomban talált ezüstöt és aranyat 12 lóra málházták, majd odébbálltak” (STOJANOVIĆ 1902: 471).

Amellett, hogy feldúlták őket, a templomokat és kolostorokat a törökök sok esetben dzsámivá alakították át, vagy istállóvá, hogy lovaikat tartsák ott.

„Megint mások azt jegyezték le, hogy a janicsárok körében szokás volt a harcból hazatérőnek a keresztény vidékekről legalább egy templomi harang darabjával hazatérni, amelyet aztán az ágyúöntődéknek adományoztak. A belgrádi székesegyházat és kolostort a törökök Belgrád elfoglalása után pedig kereskedőházzá és karaván-szállássá alakították át” (VESELINOVIĆ 1973: 269).

Ebben az időszakban a szerb patriarkátus lényegében török fennhatóság alá került, a keresztény lakosság iszlamizációja pedig óriási méreteket öltött. Ámde a szerb nemzeti korpusz nagy része mégis hű maradt addigi vallási nézeteihez.

A vallási nézetek alapvető célja, hogy „egyetlen, közös, hívó egyesületbe tömörítse mindazokat a személyeket, akik

úgy gondolják, hogy azonos szimbólumrendszerrel, értékek-renddel, hitvallással és szertartással rendelkeznek” (ZVONAREVIĆ 1985: 19).

A vallási szemléletmód elfogadásának módja nagyban hatással van a közösségbe való beilleszkedés módjára (vallási identitás), valamint az egyén önmagához való viszonyára (személyes identitás) (URKOM 2013: 1303).

*„A hívő, aki Istennel egyesül, nemcsak olyan új igazságokat fedez fel, amelyeket a hitetlen ember nem ismer, hanem olyan emberré válik, aki több mindent kibír. Több erőt érez magában, legyen szó az élet nehézségeinek elviseléséről vagy azok legyőzéséről” (DIRKEM 1969: 643).*

## **2. A NYOMDÁSZAT ÉS A KÖNYVKIADÁS KEZDETEI**

A 15. század utolsó évtizedében, a szerb nyomdászat és kiadói tevékenység kezdeti időszakában, a szerb területek közül már csak Montenegró hegyvidéki részei voltak függetlenek, amelyek felett Ivan Crnojević (vagy Crnojević) és fia, Đurađ uralkodtak.

Mindezen körülmények nagyban hatással voltak a szerb sajtó kezdeti sajátosságainak kialakulására. A szerb katonai ellenállás megtörése után, annak helyébe a – bizonyos értelemben szellemi ellenállásnak is tekintett – kiadói tevékenység lépett, óriási szerepet vállalva magára ezzel a szerbek szellemi és etnikai öntudatának megtartásában. Ebben az időben a nyomdákban kizárólag ortodox vallási témájú könyvek kerülhettek ki, hiszen a törökök iszlamizációs törekvéseivel szemben létfontosságúvá vált az ortodox egyház és hit megőrzése. A szétesett, megtört és kizsákmányolt szerb nemzet számára a (nyomtatott) könyv a nemzeti összetartozás szimbólumává és a törökök vazallusaiként élő szerbek hitének és nemzeti identitásának legfőbb megtartó erejévé vált. Bizonyos könyvekben a vallási szövegek mellett néhol még világi tartalmak is megjelentek, 1597-ben pedig megjelent nyomtatásban az első kis szerb ábécés könyv is (URKOM 2017: 217, URKOM 2015c: 490)

Istenbe vetett hittel, és abban a reményben, hogy a szerb ortodox egyház nem kerül iszlám uralom alá, Zeta (azaz Montenegró) utolsó uralkodója, Đurađ Crnojević, szerb nyomdai betűket készíttetett és Cetinjében megalapította Montenegró első nyomdáját, amely Makariusz lelkész vezetése alatt 1494 és 1496 között összesen 5 egyházi könyvet jelentetett meg, szerb szerkesztésű ószláv nyelven, mígnem aztán Zeta török kézre jutásával végül a nyomda bezárt.

### 3. A KÖNYVNYOMTATÁS ÁTTELEPÍTÉSE ÉSZAKRA

Több, mint 500 éve történt, hogy 1494. január 4-én ebben a nyomdában elkészült az első délszláv cirill betűs könyv, az „Oktoih” (liturgikus énekek gyűjteménye). Kijelenthetjük, hogy a szláv nyelvű kéziratok könyvek hagyományaira támaszkodva, az ornamentumok terén azonban a kortárs reneszánsz művészet irányvonalait véve figyelembe, a cetinjei nyomda működését magas szintű minőség jellemezte és egyáltalán nem meglepő, hogy követendő példaként szolgált minden későbbi nyomda számára.

Montenegró eleste után a szerb nyomdászat új területek felfedezésére kényszerült. Az ortodox vallási témájú könyvek kiadása legelőbb a román fejedelemségek, elsősorban Havasalföld területén folytatódott. 1507-től kezdve Makariusz nyomdász már itt jelentette meg bolgár szerkesztésű nyelven írt egyházi könyveit, hiszen Romániában akkoriban ezt a nyelvet használták. Ezek a kiadványok egyértelműen kimutatható a cetinjei nyomda hatása. Kijelenthetjük továbbá, hogy maguk a kiadványok óriási hatással voltak nem csak a román, hanem a későbbi szerb nyomdászat fejlődésére is. Velük kezdődött a szerb-román kiadói együttműködés egy kifejezetten termékeny időszak, amely aztán a gorazsdei nyomda Romániába költöztetésekor új lendületet vett és valóban a szerb-román kulturális és szellemi kapcsolatok legfényesebb, közös, történelmi momentumainak egyikévé vált.

A szerb nyomdászat legjelentősebb külföldi központja pedig Velence városa volt. Velencében a montenegrói Podgori-

cából származó Božidar Vuković nyomdájában 1520 és 1540 között számos szerb nyelvű könyv jelent meg. Božidar fia, Vincenzo Vuković és az őt követő nyomdászok egészen a 16. századig működtették sikeresen a nyomdát, sőt még az 1638-as évből, azaz a 17. századból is találunk példát ott megjelent könyvre.

A török veszedelem árnyékában Velence városa és a Vatikán bizonyos mértékben igyekeztek szemet hunyni a szerb könyvek kiadása és az ortodox diaszpóra aktív jelenléte fellett. Később a szerbek csatlakoztak a Grak testvériség tevékenységéhez, Božidar Vuković egy időben a testvériség vezetőjeként is ismert. Megbecsült kereskedőként és nyomdászként, továbbá mint a közélet befolyásos tagja, akinek V. Károly király nemesi címet adományozott, Božidar Vuković rendületlenül fenntartotta kapcsolatait a már török hódoltságban lévő szerb területek népességével. Együttműködése a Mileševa kolostorral és a Skadari-tó környékén levő kolostorokkal példaértékű. Nem véletlen, hogy halála után testét, kívánságának megfelelően, éppen ezek egyikében helyezték végső nyugalomra. Nyomatásban megjelent könyvei a szerb templomok falain kívül is széles körben fellelhetőek voltak, és nagy hatást gyakoroltak az európai Kelet világra, egészen a Balti-tengerig.

Ugyanebben az időben Božidar Goraždanin vezetésével megalakult a szerb nyomdászat másik irányzata is, melynek vezetését később Božidar Ljubavić vette át, aki Mileševa kolostorban tett látogatása után mindkét fiát Velencébe küldte, hogy beszerezvén a szükséges eszközöket, ott kezdjék meg kiadói tevékenységüket. Első könyvük az 1519-ben, más adatok szerint 1520-ban, napvilágot látott „Služavnik” (miskönyv). Nyomdájuk székhelyét ezután helyezték át a Drina folyó melletti Goraždeba. Ez lett az Oszmán Birodalom első nyomdája, habár 1520 és 1566 között néhány kisebb és viszonylag rövid életű nyomda működéséről is van tudomásunk, mégpedig a törökök vezetése alatt. Ezek között említjük a Zlatibor-hegységben működő Rujno nyomdát, illetve Gračanica, Mileševa, Belgrád és Skadar nyomdáit is. Utóbbit

Mardarijusz belgrádi nyomdász szerzetes vezette 1562-től 1566-ig a Mrkšina crkva nevű településen.

A fent említett nyomdák mind Szulejmán szultán (1520–1566) uralkodása idején működtek. Az ő nevéhez fűződik Belgrád és Buda elfoglalása, és ő volt az, aki hadjárata céljából két alkalommal Bécs bevételét is kitzúzte. Bár az iszlám kultúra nem vette túl jó néven a nyomdászat fellendülését, tény, hogy Szulejmán szultán uralkodása alatt a török kormány hivatalosan nem tiltotta a szerb egyházi könyvek kiadását, realisan nézve azonban semmivel sem támogatta a nyomdák működését. Így aztán rövid fennállásuk alatt a felsorolt nyomdák mindösszesen 11 könyvet adtak ki.

Eredeti céljuk minden bizonnyal nem az volt, hogy mindössze egy-két könyv megjelentetésén dolgozzanak. Valószínűsíthető, hogy akarataik ellenére hagytak fel működésükkel, hiszen a török hódoltság által biztosított körülmények és a szerb társadalom szétszabdaltsága túl nagy terhet jelentett számukra. Még az 1557-ben bekövetkezett Szerb Patriarchátus megújítása sem változtatott a nyomdászat helyzetén.

Egyedül a goraždei nyomda működött továbbra is. Romániába helyezték át, ahol tevékenységét végigkövethetjük 1545-től egészen az 1580-as évekig. Nyomdászai közt olyan neveket találunk, mint a dečaniból érkezett Mózes, aki azelőtt Božidar Vuković nyomdásza volt, Dimitrije (Demeter) Ljubavić, Božidar Goraždanin unokája és Coresi diakónus, román származású nyomdász. Romániában két szerb vallási témájú könyvet is kiadtak, 1580-ban és 1648-ban. Utóbbi a szerb szerkesztésű ósláv nyelven megjelent könyvek utolsó példánya is egyben. Mivel saját erőből, önálló kiadói tevékenységre a továbbiakban nem futotta, a szerb egyház az orosz nyelvű kiadványok felé fordult, remélvén, hogy ilyen módon legalább az ortodox könyvek autentikus voltát sikerül megőrizni. Ilyen módon jutott meghatározó szerephez a szerb nyelvi kultúra fejlődésében az orosz szerkesztésű nyelvváltozat.

A régi szerb tipográfiák összesen csupán kb. 40 publikációt hagytak örökül az utókor számára. Azok kulturális és történelmi jelentősége azonban megkerülhetetlen. Segítségükkel

a szerb egyház a török hódoltság legnehezebb időszakait is átvészelte. Megjelenésüknek köszönhető az is, hogy a szláv ortodox könyv méltó helyet vívott ki magának a nyomdászat fejlődésének történetében és sikerült ezt a helyet megőriznie egészen addig a pillanatig, amikor végül teljes mértékben az orosz nyelvű könyvek kiadása került előtérbe. A régi szerb nyomdák hagyatékát a vallási közösségek kivétel nélkül kulturális örökségünk mérhetetlen kincseiként tartották számon. A könyveket elsősorban az istentiszteletek alkalmával használták, színvonalas megjelenésükkel azonban az iparművészeti alkotások kimagasló példáiként is megemlíthetők.

#### **4. A HABSBERG MONARCHIA MINT A SZERB KÖNYVKIADÁS ÚJ KÖZPONTJA**

A 16. század utolsó harmadában az Oszmán Birodalom területein a szerb könyvkiadás kilátástalan helyzetbe került. Habár a szerbek többsége még mindig a birodalom határain belül élt, a szerb könyvek kiadására már csak a birodalom határain kívül kínálkozott lehetőség. Így volt ez egészen a 19. század második feléig, mégis azt mondhatjuk, hogy a 17. század sötét és nehéz időszaka után, a 18. század valamiféle javulást is hozott, hiszen a szerb nyomdászat végre újabb területeken is megjelent, mégpedig a Habsburg Birodalom határain belül, ahol nagy számban telepedtek meg szerbek.

Az ottani hatalom azonban sorra elutasította a szerb egyházi vezetők kérését, hogy szerb nyomdát alapítsanak, azt remélve, hogy a szerbek oktatás és könyvek nélkül könnyebben megadják magukat a Római Katolikus Egyház hittérítő törekvéseinek és áttérnek. Ennek ellenére a szerb metropoliták helyel-közzel sikeresen megoldották néhány fontos kiadvány megjelentetését, amelyek ekkor már orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven íródtak. Megjelentetésük egyrészt az Oláhországban található Ramnic (1736, 1755, 1761), másrészt a moldvai Iasi (Jászvásár) (1765) településhez kötődik. Emellett további kiutat keresve a helyzetből, megemlíthetjük ekkor a rézkarcok megjelenését is, amelyek legtöbbször az egyház

által anyagilag támogatott művészek saját kiadásában jelentek meg. Köztük Hristifor (Kristofer vagy Kristóf) Žefarović és Zaharias Orfelin nevét. Mindezek együtt sem bizonyultak azonban elegendőnek a szerb könyvkiadás fellendítésére.

A szerb könyvek kiadása 1761-ben gyorsult fel, amikor Demeter Theodosius, görög származású velencei nyomdász megnyitotta nyomdájának cirill részlegét. Annak ellenére, hogy ortodox vallási könyvek kiadásán dolgozott, a szerb papság nagyfokú gyanakvással fogadta a katolikus közegből érkező kiadványokat. Hogy bizalmatlanságukat eloszlassa, Theodosius könyveinek címlapján a nyomda helyszínéként Moszkvát, Kijevet vagy Szentpétervárat jelölte meg. Bár ez pontatlanságra vall, jelölése nem állt messze a valóságtól, hiszen Theodosius valójában orosz egyházi könyveket nyomott újra, hogy a szerb egyház szükségleteit ki tudja elégíteni. Vállalkozásából tíz év alatt, több mint 40, szerbek számára készült könyv született.

Az osztrák kormány végül belátta, hogy a szerb nyomdai tevékenység betiltásával a helyzet csak rosszabbodik, mert ennek következtében egyrészt ellenőrizhetetlenül megnőtt az oroszok befolyása a térségben, másrészt a könyvkiadásból származó anyagi haszon osztrák helyett külföldi (ebben az esetben velencei) zsebbe került.

## 5. A KURCZBECK-NYOMDA FELLENDÜLÉSE

Ezért 1770-ben végül egy bécsi nyomdász, Jozef Kurczbeck számára biztosítottak kizárólagos jogot, szabadalmat a szerb könyvek nyomtatására. Ekkora privilégiumot adni egy bécsi, nem szerb származású vállalkozónak az osztrák kormány szemszögéből nézve nagyon is célravezetőnek tűnt, mivel ezáltal sikerült teljesen az ellenőrzésük alá vonni a szerb irodalmi kiadványok megjelenését. A konkurencia harcában pedig Kurczbeck ezáltal sokkal jobb helyzetben találta magát, mint Theodosius, aki azonban még ebben az időben is megoldotta néhány szerbeknek szóló kiadvány publikálását. Ezek egyike a híres és monumentális jellegű "Istorija Petre

Pervago" (I. Péter élettörténete) című mű, a szerb származású Zaharias Orfelin műve, amely azonban orosz nyelven, orosz olvasóközönség számára íródott.

„A szerbek elégedetlenek voltak a Kurczbeck-nyomdával. Az unijá-tustól való régi félelem feléledt és mérhetetlen gyanakvással fogadták a „máshitű” Bécsben nyomtatott egyházi könyveket, amelyek egy katolikus hitű és külföldi nyomdásztól származtak. Annál is inkább, mert hasonló könyveket Oroszországból behozni ugyanakkor szigorúan tilos volt. A bizalmatlanság 1758-tól kezdve különösen megnőtt, amikor II. József császár elrendelte, hogy cirill betűk kizárólag a vallási szertartások könyveiben jelenhetnek meg, az összes többi kiadvány, tankönyv és világi könyv kötelezően latin betűkkel kerülhet csak nyomtatásba.” (SKERLIĆ 2006: 36).

Demeter Theodosius halála után, követője Pane Theodosius a megkezdett gyakorlatot követve, folytatta a szerb nyelvű könyvek kiadását. Míg 1786 előtt Kurczbeck nyomdája kizárólag egyházi cirill, azaz középkori cirill betűtípussal dolgozott, 1786-ban már megjelent nyomtatásban a modern cirill betűsor is, azaz a polgári ABC, amely a latin betűtípusok mintájára készült. Ezt a betűtípust Oroszországban vezették be a 18. század elején, Nagy Péter orosz cár rendelete alapján.

Az osztrák határokon kívül tevékenykedő szerb írók és nyomdák azonban sokkal kevésbé bizonyultak konzervatívnak. Szentpétervárott pl. már 1754-ben megjelent a „Montenegró története”, amelynek szerzője Vasilije Petrović montenegrói metropolita. 1768-ban Velencében pedig napvilágot látott Zaharias Orfelin „Szláv-szerb magazin”-ja, 1772-ben a már említett Nagy Péter orosz cár biográfia. 1783-ban Lipcsében pedig kinyomtatták Dositej Obradović „Život I priključenija” (önéletrajz) című művét.

## 6. STEFAN NOVAKOVIĆ KIADÓI ÉS NYOMDAI TEVÉKENYSÉGE

1790-ben egymástól függetlenül két nyomdász – Emanuel Janković és Damjan Kaulici – is kérvényezte egy újvidéki szerb nyomda megnyitását, Bécsben azonban mindkettőjük kérelmét elutasították. Mindezek ellenére 1792-ben, halála



után, Kurczbeck cirill betűs nyomdáját, annak kizárólagos jogaival együtt a szerb származású és nagy lelkesedéssel munkához látó újságíró, Stefan Novaković vásárolhatta fel.

*„A nyomda szerb kézre kerülése nemzeti sikerként lett elkönyvelve, így Novaković „Slaveno-serbska, valahijska i vostočnih jezikov tipografija” (Szláv-szerb, vlah és keleti nyelvek nyomdája) nevű nyomdája nem sokkal ezután már olyan szerzők műveit jelentette meg, mint Dositej Obradović és Jovan Rajić. Mindazonáltal, bár Kurczbecknél sokkal lelkiismeretesebben dolgozott és nemzeti illetve vallási hovatartozása a szerbek körében előnyös volt, Stefan Novaković valódi anyagi hasznot mégsem tudott felmutatni, így vállalkozása rövidesen válságba jutott” (SKERLIĆ 2006: 38).*

Ennek következtében Stefan Novaković végül arra kényszerült, hogy 1796-ban túladjon nyomdáján. Ilyen módon vált a szerb nyomda a Pesti Egyetem budai várban működő nyomdájának részévé, amely akkoriban már elismert és korszerű intézményként működött és számos nyelven jelentetett meg könyveket.

Mindez azért érdekes, mert Novaković a nyomdával együtt eladta a szerb könyvek kizárólagos megjelentetési jogát is az új tulajdonosnak, így kerülhetett sor arra, hogy a szerb intelligencia képviselőinek figyelmé egyszerűen Buda és Pest felé forduljon, s a két város a szerb kultúra, ezen belül is a szerb írásbeliség fontos európai központjává váljon.

Magyarország egész területén egyedül ez a nyomda rendelkezett a szerb könyvek, újságok és kalendáriumok kiadási jogával, így 30 éven keresztül a szerb kiadványok megjelenési helye kizárólag Pest maradt. Ez az időszak a nemzeti öntudatra ébredés időszaka is egyben, Ausztria szerb és más nemzetiségű lakosai körében, amelynek kulcsfontosságú tényezőjévé vált az írott szó. A szerb könyvek nyomtatásba kerülése mellett azonban hasonló gondot okozott a szerb kiadványok eljuttatása is az olvasókhoz, hiszen könyvesbolti hálózat még nem épült ki és a közlekedési hálózat sem volt jobb helyzetben. A szerb kereskedők, akik között voltak nagyon tehetősek is, a könyveladásban nem láttak különösebb anyagi hasznot,

emiatt csak kis százalékuk vállalkozott a könyvek árusítására, ők is inkább hazafias érzésektől vezérelve.

A könyvbeszerzés akkori talán legegyszerűbb és leggyakoribb módja az előfizetés vagy prenumeráció volt, amely még a művek nyomtatásba kerülése előtt történt. Ezt olyan agilis személyek bonyolították le, akik saját városukban összegyűjtötték az előfizetéseket és megrendelték a kért könyveket a lakosság számára. Ilyen módon a szerzők egyrészt biztosak lehettek az eladott példányszámban, másrészt előre megszerezték a nyomtatás költségére fordítandó pénzeszeget. Az előfizetők pedig, azon kívül, hogy árendeménnyel jutottak a művekhez, jogot formálhattak arra is, hogy nevük megjelenjen a könyv utolsó lapján, ahol az előfizetők és mecénások névsora volt látható.

Mivel a Pesti Egyetem évtizedekig tudhatta magánál a Habsburg területek szerb cirill betűs kiadványainak megjelentetési jogát, a 19. század első felében csak ritkán fordulhatott elő, hogy valamely szerző ezt a nyomdát megkerülve, művét mégis nyomtatásban láthassa.

## **7. A MILOŠ OBRENOVIĆ FEJEDELEM KORÁBAN BEKÖVETKEZETT FORDULAT**

A szerb nyelvű könyvkiadás helyzete egyedül 1832-ben változott meg, amikor Belgrádban, Miloš Obrenović fejedelem kormánya alatt, megkezdte működését a „Knjaževska srpska pečatnja”, azaz a Szerb Fejedelemségi Nyomda (a későbbi Országos Nyomda, és a mai Belgrádi Könyvkiadó Intézet elődje). Ez a jól felszerelt intézmény már működésbe lépésekor olyan produktivitásról tett tanúságot, hogy szinte azonnal magára vállalhatta és magára is vállalta a szerb művek kiadásának legnagyobb részét.

Nem sokkal ezután Petar Petrović Njegoš, montenegroi fejedelem és püspök-író gondoskodott róla, hogy szegény és kicsi országa is saját nyomdához jusson. Ezek után a Pesti Egyetem nyomdájának jogai végülis értelmüket veszítették. 1836-ban már Pavle Janković is megkapja a nyomdaműkö-

dési engedélyt Újvidéken, 1841-ben pedig hasonló engedélyt állítanak ki Jovan (János) Kaulicije számára is.

Az elkövetkező időszak szerb kiadványainak megjelenése leginkább három város nevéhez köthető: a Habsburg Monarchia területén a könyveket főleg Budán és Újvidéken, Szerbiában pedig Belgrádban adták ki. A budai nyomda megszűnésével az 1848-as forradalom és szabadságharc idején a könyvkiadás központja pedig véglegesen szerb etnikumú területre került át. Szerbiában a kiadói tevékenység hirtelen fejlődésnek indult, miután megszabadult az osztrák bürokrácia által szabott korlátoktól. Míg a 19. század első évtizedében Stojan Novaković „Szerb bibliográfia” című műve szerint mindösszesen csak 194 szerb könyv jelent meg, addig a 40-es években már 386, a 60-as években pedig 670 könyvről tesz említést. Ezek között folyamatosan nőtt a Szerbiában megjelentek száma is, amely a 19. század hetvenes éveiben már meghaladta az 50 %-ot.

Megnyílt tehát az út a szerb nyomdászat további fejlődése előtt, amely a többi országhoz hasonlóan, nálunk is kétféle módon jelentkezett: a produktivitás növelésével egyidejűleg megvalósult a technikai korszerűsítés is. A fejlődés folyamatát időről-időre olyan szerencsétlen történelmi események szakították csak meg, mint az I. és II. világháború, amelyek egy időre visszafordították az idő kerekét.

## IRODALOM

DIRKEM Emil, 1969: *Teorije o društvu*, knjiga 1, Beograd: Vuk Karadžić.

ČABARKAPA Lazar, 1999: *Kulturni identitet i pluralizam interesa*, Novi Sad: Prometej.

GOLUBOVIĆ Zagorka, 1999: *Ja i drugi*, Beograd: Republika.

PARSONS, Talkot, 1969: *Teorije o društvu*, knjiga I, Beograd: Vuk Karadžić.

RADONIĆ Jovan, 1942: *Skenderbeg i Albanija u 15. veku*, Beograd: Spomenik SKA HCV / 74.

- SKERLIĆ Jovan, 2006: *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- SMIT Antoni, 1998: *Nacionalni identitet*, Beograd, Biblioteka 20. vek
- STOJANOVIĆ Ljubomir, 1902: *Stari srpski zapisi i natpisi 1-3*, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- STOJILJKOVIĆ Branimir, 1993: *Evropski kulturni identitet*, Niš: Prosveta; Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- URKOM Aleksander, WALKO Ádám, 2013: „Zavičajno kosmopolitski“ – književnolingvistička analiza romana „Websajt-stori“ Petra Miloševića, In: Ivana Živančević-Seke-ruš (szerk.) *Susret kultura: šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum*, Novi Sad, 1299-1308.
- URKOM Aleksander, 2015a: Az identitás percepciója a szerb mint idegen nyelv tanulása során. In: Lukács István (szerk.) *Tanulmánykötet Milosevits Péter tiszteletére*. ELTE Szlav Filológiai Tanszék, Budapest: 205-212.
- –, 2015b: *Usvajanje stranih jezika i procesi u funkcionisanju identiteta*. Tanulmányok, Novi Sad, 155-169.
- –, 2015c: *Migracija identiteta - identitetska obeležja i njihova manipulacija*. Komunikacije – Mediji – Kultúra, Beograd, 483-498.
- –, 2015d: *Percepcija identiteta kroz učenje srpskog kao stranog jezika*. Bosnistika plus II, Tuzla, 53-61.
- –, 2017: *Jezička kompetencija i savremeno društvo*. Budapest: ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet.
- VESELINOVIĆ Rajko, 1973: *Stanje srpske crkve od pada srpskih država pod tursku upravu do obnavljanja pod patrijarhom Makarijem*, Beograd: Bogoslovlje.
- ZVONAREVIĆ Mladen, 1985: *Socijalna psihologija*, Beograd: Školska knjiga.